

Tanulmány

Hoffmann Zsuzsa

A diglosszia fogalmának problémái – a német nyelvű Svájc példáján

Problems of the concept of diglossia – on the example of German-speaking Switzerland

German-speaking Switzerland has been one of the most classic examples of functional diglossia for decades, based on the original, Fergusonian concept. However, the boundaries of the low and high varieties are nowadays becoming more and more blurred; their functions and prestige values cannot always be clearly distinguished. The medial view of diglossia could offer to be a more valid description of the present state, but similar problems arise here too. Thus, a further extension of the interpretation of diglossia, namely the productive–receptive model seems to be inevitable. An alternative view on the rudimentary bilingual state of current German-speaking Switzerland is also offered but the latter model meets more criticism than acceptance.

1 A tradicionális diglosszia-fogalom

Közel fél évszázad telt el azóta, hogy Charles Ferguson elsőként definiálta a diglosszia fogalmát a nyelvészetben. *Diglosszia* című, 1959-ben megjelent cikkében a jelenséget olyan nyelvi helyzetként határozza meg, amelyben két, egymástól eltérő társadalmi funkciót betöltő nyelvváltozat egymás mellett él egy adott közösség egészében (Ferguson 1959: 354). Felfogása szerint a közönséges és az emelkedett változat funkcionális eltérése olyannyira egyértelmű, hogy metszetük szinte elhanyagolható. Legnagyobb mértékben a két változat nyelvtani jelenségei térnek el egymástól, ám szókincsükben, fonológiai jegyeikben és presztízisükben is jelentősen különböznek. Míg Ferguson szerint az emelkedett változatot a beszélők többsége szebbnek, logikusabbnak, kifejezőbbnek, így felsőbbrendűnek is tekinti, addig a közönséges változattal rendszerint bensőségességet asszociálnak. Az anyanyelvi beszélők nyelvi kompetenciája sem egyforma a két változatban: míg a közönséges változatot tipikusan otthon, kisgyermekként, első nyelvként sajátítják el, az emelkedett változat formális, iskolai tanítás eredménye, így ez nem éri el a közönséges változat szintjét (i.m. 348–351). Előrevetítve jegyezném meg, hogy ezt a helyzetet a német anyanyelvű svájciak nagy része valóban így látja, hiszen saját bevallásuk szerint ők nem beszélnek helyesen a standard németet, és az sem ritka felfogás, hogy ők egyfajta rossz németet beszélnek. Fontos ismérve még a diglossziának Ferguson értelmezése szerint, hogy nem a standardizáció folyamatának egy bizonyos szakaszában fordul elő, vagyis nem átmeneti állapot a nyelv evolúciójában, éppen azért, mert az egyes szerepek funkcióbeli elkülönülését feltételezi (i.m. 346). Egyes

kutatók éppen emiatt szükségesnek tartják elkülöníteni a stabil diglosszia fogalmát, amely állapot ha felbomlik, nyelvváltásról beszélhetünk.

2 A fogalom kiterjesztése

Ferguson a diglosszia fogalmát többnyelvű társadalmakra alkotta meg (egyik fő példája éppen Svájc), ám a további kutatások során más kutatók még jobban kiterjesztették a jelenség hatáskörét. Gumperz szerint például olyan társadalmakban is értelmezhető a diglosszia, amelyek csak azáltal tekinthetők kétnyelvűnek, hogy különböző dialektusokat, regisztereket vagy funkcionálisan elkülönülő variánsokat használnak, de hivatalosan nem azok (Fishman 2000: 82). Ferguson mellett a diglosszia fogalmához legtöbbször Joshua Fishman tett hozzá, aki – annak ellenére, hogy teljesen más oldalról közelíti meg a problémát – valójában mégis továbbviszi a ferguson-i fogalmat. A diglosszia (mely a szociolingvisztika tárgykörébe tartozik) és a kétnyelvűség (mely viszont elsősorban pszicholingvisztikai fogalom) sokrétű kapcsolatát elemző írásában arra a következtetésre jut, hogy a diglosszia valójában az egyéni bilingvizmus stabil, társadalmi szintű párja (Fishman 2000: 81). Fishman fő érdeme tehát az, hogy a két fogalmat összeköti, s ez kitűnő alapként szolgálhat a német nyelvű Svájc nyelvi helyzetének leírásához, valamint ezen keresztül a diglosszia fogalmi problémáinak tüzetesebb vizsgálatához is.

3 Svájc általános nyelvi helyzete

Lássuk tehát, mi is jellemzi Svájc nyelvi helyzetét! Svájc, mely klasszikus példája a többnyelvű társadalmaknak, négy nemzeti (német, francia, olasz, rétoromán) és három hivatalos (német, francia, olasz) nyelvvel mára a békés nyelvi egymás mellett élés mintaállamává vált. A svájci nyelvpolitika két alapvető pillére a nyelvi szabadság, amely szerint mindenki szabadon használhatja saját anyanyelvét, és a territorialitás elve (Dürmüller 1996: 12). Ez utóbbi azt jelenti, hogy a hivatalos szféra és a magánszemélyek közti kommunikáció azon a nyelven folyik, amely az adott területen többséget élvez. A közel 7,3 millió lakosú országban a beszélők közel 2/3-a beszéli a németet anyanyelveként, minden ötödik Svájcban élő anyanyelve a francia; a harmadik nemzeti nyelv, az olasz anyanyelvi beszélői 6,5%-ot tesznek ki; rétoromán anyanyelvűnek pedig csupán a lakosság 0,5%-a vallja magát. (Forrás: www.bfs.admin.ch.)

A köztudatban élő sztereotípiák és mítoszok hatására azt hihetjük, hogy a többnyelvű Svájc lakosai maguk is sok nyelvet beszélnek, az egyes nemzeti nyelvek kapcsolata súrlódásoktól mentes, és az országban teljes nyelvi béke uralkodik. Ám a valóság ettől az idealisztikus képtől kissé eltér. A svájciak valóban híresek arról, hogy sokan közülük képesek több nyelven kommunikálni, de egyrészt ez nem jelent egyforma kompetenciát a különböző nyelveken, másrészt pedig ez a helyzet az iskolai nyelvvoktatás hatékonyságának is köszönhető. Mindezt az is mutatja, hogy a lakosság csupán 6,2%-a vallja magát két- vagy többnyelvűnek, elsősorban a nem német nyelvterületen (Clyne 1995: 5). Az országban ugyanis az egyes nyelvek határai egyértelműen elkülönülnek, a legtöbb kanton nyelvileg autonóm, vagyis az ország nagy részén (kivéve a hivatalosan kétnyelvű Freiburg és Biel kantonokat és az egyetlen háromnyelvű Graubündent) területiális egynyelvűségről beszélhetünk (Hoffmann 1991: 165).

A svájci belügyminisztérium „A négy nyelvű Svájc jelenlegi állapota és jövője” (Zustand és Zukunft der viersprachigen Schweiz) című 1989-es jelentésében két fő területet jelölt meg, melyre az ország nyelvpolitikájának különös hangsúlyt kell fektetnie (Rash 2003: 108). Az egyik a német nyelvű Svájc nyelvi helyzete, elsősorban a diglosszia kérdése, a másik pedig az egyes nyelvi csoportok közti kommunikáció problémája. A továbbiakban az első témakört vizsgálom részletesebben.

4 A svájci standard és a dialektusok kapcsolata

Bár a nyelv, dialektus és a különféle regionális változatok elkülönítése igen összetett probléma, ez elsősorban nem nyelvi, hanem külső, politikai és kulturális tényezőktől függ. A svájci németet a nyelvészek többsége nem tekinti külön nyelvnek, mivel csupán helyi és regionális változatokban él, viszont létezik egy ezek fölé rendelt változat, a svájci standard német (Clyne 1995: 20). Fontos azonban tisztáznunk a svájci standard német és a svájci német dialektusok közti különbséget. A svájci standard német a német nyelv egyik nemzeti változata (akárcsak az osztrák vagy a németországi német), olyan standardizált, kidolgozott, szupraregionális változat, amely létezik írott formában, és az oktatásban is használatos. A németországi standard némettől elsősorban szókincsében, valamint egyes ortográfiai és grammatikai jegyeiben különbözik, ám e két nemzeti változat között teljes mértékű a kölcsönös érthetőség. Ezzel szemben a svájci német, mely az egyes alemann nyelvjárás-csoportba tartozó dialektusok összefoglaló neve, még nem érte el azt a szintet, hogy kidolgozott nyelvnek (Ausbausprache) nevezhessük, mivel nem rendelkezik standardizált helyesírással és kodifikált nyelvtannal, valamint bizonyos szövegtípusokban is csak igen ritkán használatos (Barbour–Stevenson 1990: 217). Ezért a svájci német nyelvjárások összességét, a svájci németet, inkább kidolgozott dialektusnak (Ausbaudialekt) mint nyelvnek tekinthetjük, Heinz Kloss terminológiáját használva. Kidolgozott, hiszen nyelvi és funkcionális szempontból ezek a nyelvjárások már elérték azt a fokot, hogy olyan területeken is használhatóak legyenek, amelyeken rendszerint valamely standard változatot használják a beszélők (vö. Trudgill 2004: 36).

A szociológus Glyn Williams egyik fő támadási pontja Ferguson felé azonban éppen az, hogy az emelkedett és a közönséges kód elkülönítésekor implicit módon a standard és nem standard formákra utal azzal, hogy az emelkedett kódot nyelvtanában és szókincsében összetettebbnek, a közönséges kódot pedig egyszerűbbnek írja le — szerinte pedig itt már a nyelvi felsőbbrendűség evolucionista érveivel közelít (Williams 1992: 96). Megítélésem szerint ez a kritika nem állja meg a helyét, hiszen ha nem lenne a két változat között grammatikai és lexikai különbség (ami természetesen az összetettségben mutatkozik meg), akkor nem lenne értelme funkcióbeli elkülönülésről sem beszélni, és éppen ez a diglosszia lényege. Williams élesen támadja Fergusont: nemcsak az általa használt terminológiát kritizálja, hanem módszerét is. Véleménye szerint Ferguson munkájával a fő probléma az, hogy a problémát csupán leíró síkon vizsgálja, és a diglosszia fogalmának megalkotásához az indukció módszerével jut el, anélkül, hogy ezt az elméleti síkon is megvizsgálná. A szociolingvisztika fő módszere azonban éppen a megfigyelés, a jelenségek leírása, majd ezek alapján valamiféle általánosítás, amit elméleti keretbe helyezünk. Ahhoz azonban, hogy bármiféle elméleti kerethez eljussunk, szükség van konkrét jelenségek vizsgálatára. Williams támadása, miszerint „elképesztő, hogy ez a fogalom [a diglossziáé] az évek során ilyen sok figyelmet kapott a szociolingvistáktól” (Williams 1992: 97, fordítás tőlem), erősen megkérdő-

jelezhető, hiszen szinte kivétel nélkül valamennyi mai diglosszia-kutatás Ferguson 1959-es cikkére nyúlik vissza, attól függetlenül, hogy arra feltétel nélkül hagyatkozik, vagy bizonyos pontjait kritizálja.

5 Funkcionális diglosszia

A svájci standard német és a svájci nyelvjárások kapcsolata sokat vitatott, kényes kérdés. A hagyományos, ferguson-i felfogás szerint **funkcionális diglossziáról** beszélhetünk, vagyis a két változat használati területében és funkciójában különbözik egymástól. Ferguson cikkének kategóriáit használva, a tradicionális szakirodalom egyértelműen szétválasztja azokat a beszédhelyzeteket, amelyekben az egyes változatok használatosak. Így tehát a svájci standard német a közép- és felsőfokú oktatás, a katonaság, a prédikáció, a parlamenti felszólalások, törvényhozó testületek, televízió- és rádióhírek, valamint az újságok nyelve. Ezzel szemben a hétköznapi beszélgetésekben, számos televízió- és rádióműsorban, valamint a népi és gyermekirodalomban a nyelvjárás használatos (Rash 2003: 108). A funkcionális diglosszia esetében tehát – definíció szerint – az egyes változatok használati köre élesen el kell, hogy váljon egymástól. Ma azonban ez a helyzet nem ilyen egyértelmű: míg néhány évvel ezelőtt elképzelhetetlen lett volna, hogy egy bírósági tárgyalás vagy templomi prédikáció dialektusban folyjon, ma már számos példát láthatunk erre. Az állami rádió- és televízióadók műsorainak több mint fele svájci németül hallható, sőt az utóbbi évtizedekben megjelentek a nagyvárosokban olyan televíziós csatornák is (Tele Züri, Tele Bärn), amelyek műsortípustól függetlenül kizárólag nyelvjárást használnak (i.m. 115).

Mi magyarázhatja ezt a helyzetet? A 19. századtól kezdve egyre erősödik a svájci német használata, az 1960-as évektől kezdve pedig már nyelvjáráshullámról beszélhetünk. Az, hogy a német anyanyelvű svájciak nem szívesen beszélnek a standard németet, egyrészt arra vezethető vissza, hogy ezt az iskolai oktatás nyelvének tekintik (tehát semmiképp sem saját anyanyelvüknek), másrészt pedig a dialektust saját svájci identitásuk domináns részeként fogják fel, ezzel is elhatárolódva a németországi németektől (Szabó 2004: 166). Különösen a nagyvárosi (zürichi, baseli, berni) dialektusok rendelkeznek olyan magas presztízzsel, hogy ezeken a területeken első nyelvváltozatként használatosak a társadalom minden rétegében, így ezen változatoknak szociolektális funkciója sincs (Clyne 1995: 42). A nyelvjárások mind nagyobb mértékű térhódításának az is oka lehet, hogy a szóbeli nyelvhasználat az írásbeliség rovására általában is terjed: így például az újságolvasás helyett egyre nagyobb szerepet kap a televízió, a levélírás helyett a telefonálás (Kolde 1985: 62).

A svájciak olyan fontosnak tartják dialektusaik használatát, hogy megfogalmazódott már az önálló svájci nemzeti nyelv gondolata is, amely szintén hosszas diszkussziókra ad okot. Létezik olyan elképzelés, amely szerint a svájci nemzeti nyelvnek többféle nyelvjárás keverékéből kellene megszületnie (akárcsak a mesterségesen létrehozott rétoromán nemzeti nyelv, a Rumantsch Grischun esetében), mások szerint viszont egyetlen konkrét dialektust, leginkább a zürichi németet kellene nemzeti nyelvi szintre emelni. A zürichi német mellett az szól, hogy jelentős presztízzsel rendelkezik, a német svájciak negyede ezt beszéli, és az itt élő nem svájci német anyanyelvűek nagy része is ezt a változatot tanulja meg. A kezdeményezés ellenzői viszont azzal érvelnek, hogy a zürichi németnek a többi nyelvjárás fölé helyezése csak növelné a zürichi agglomeráció egyébiránt is minden tekintetben erős hegemóniáját, valamint az a szubjektív érv is gyakran hallható, hogy a zürichi nyelvjárás arrogáns és

harsány, más területek lakói tehát – mint ahogyan a zürichiek iránt sem – e nyelvváltozat iránt sem éreznek túlságos szimpátiát (Rash 2003: 113).

6 Alternatív diglosszia-modellek

Az eddigiek alapján láthatjuk tehát, hogy a svájci standard német és a nyelvjárások viszonyának leírása korántsem problémamentes. A kettő kapcsolatát jelölő hagyományos terminus, a funkcionális diglosszia ma már nem feltétlenül állja meg a helyét minden esetben. Egyes nyelvészek **mediális diglossziáról** beszélnek: ez a megfogalmazás a beszélt és az írott nyelv különbségére helyezi a hangsúlyt, vagyis a standard német az írott szövegek nyelvváltozata, a beszédben pedig a svájci német használatos. Szabó József is ezt az elnevezést preferálja, a nyelvi helyzetet magyar terminussal pedig „sajátos kétnyelvűség”-nek nevezi (2005: 61). Ahogy azonban a funkcionális felfogás ma már nem mindenben pontosan jelzi a valós nyelvhasználati helyzetet, ugyanúgy a mediális szemléletnek is problémákkal kell szembenéznie. Napjainkban ugyanis egyre inkább összemosódik az írásosság és a szóbeliség, így például a személyes hangvételi leveleket, e-maileket, rövid üzeneteket, SMS-eket legtöbb svájci német beszélő dialektusban írja. Ugyanitt utalhatunk vissza a dialektusok már említett térhódítására a televízió- és rádióműsorokban is. További probléma a klasszikus diglosszia-moddal az, hogy Svájc esetében nem állja meg a helyét az a megfigyelés, miszerint az egyes funkcionális változatok magas és alacsony presztízzsel társulnak. Sok esetben ugyanis a nyelvjárás még magasabb presztízzsel is rendelkezik a beszélők szemében, mint a standard változat.

A korábbi funkcionális/mediális diglosszia-modell problémái miatt a szociolingvisták ma kétféle módon próbálják meg leírni a német nyelvű Svájc nyelvi helyzetét. Egyesek más típusú, **produktív-receptív diglossziáról** beszélnek. Ez azt jelenti, hogy a produktív nyelvi tevékenységek, vagyis a beszéd és az írás, szinte kivétel nélkül dialektusban születnek. Ezek a nyelvjárási alakok spontaneitást, közelséget, intimitást sugallnak, míg a standard némettel leginkább az autoritás és a távolság fogalma asszociálható (Clyne 1995: 43). A standard német ezzel szemben a receptív nyelvi tevékenységek, elsősorban az olvasás változata. A produktív-receptív felfogás a hallott szövegek befogadásának vizsgálatakor nem alkalmazható igazán, mivel ebben a modellben a médiumtól és a tartalomtól függ, hogy a hallott szöveg dialektusban vagy standard németül hangzik-e el (Kolde 1986: 63). Itt tehát azt vehetjük észre, hogy a modell mégsem tud teljesen elrugaszkodni a mediális szemlélettől. Megítélésem szerint ez a produktív-receptív diglosszia-modell mindenképpen szükséges kiegészítése a korábbi mediális diglosszia-modellnek, ám ez sem tekinthető a jelenlegi helyzet tökéletes leírásának, hiszen nem állíthatjuk kizárólagosan, hogy a beszéd csak nyelvjárásban történik; azt pedig főleg nem, hogy az írás is. Más oldalról viszont ugyanígy nem állja meg a helyét az az állítás sem, hogy svájci német anyanyelvűek kizárólag standard német változatban írt szövegeket olvasnak – ez a modell belső paradoxonja is lenne, hiszen a nyelvjárásban megírt szövegeket valakinek el is kell olvasnia.

A másik újabb modell tulajdonképpen az előzőek továbbvitele: eszerint a német nyelvű Svájc nyelvi helyzete már túlhalad a diglosszia fázisán, és elindult a **rudimentáris kétnyelvűség** felé vezető úton. Ezen nézet vallói szerint olyannyira aszimmetrikussá vált a két változat viszonya, hogy a második nyelvváltozatot, a standard németet már szinte csak

receptív formában birtokolják (Barbour–Stevenson 1990: 216). Így a svájci standard német és a dialektusok között megszűnt a hierarchikus viszony, tehát egyáltalán diglossziáról sem beszélhetünk. Mivel a svájci német a standard nyelvek szinte minden funkcióját képes betölteni, igen kevés olyan terület maradt, ahol csupán a standard német használható. Így a standard németet egy kétnyelvűségi modell második nyelvének kellene tekintenünk, akárcsak a spanyolt Katalóniában vagy az angolt Walesben (Ris 1990: 42). Úgy vélem, ez a felfogás talán túl radikális, hiszen annak ellenére, hogy a dialektus valóban betörőben van bizonyos, a hagyományosan standard német által uralt területekre, a két változat viszonylag egyértelmű elkülönülése mégis tartja magát. A mai viszonyok között így például elképzelhetetlen lenne, hogy egy egyetemi előadást vagy egy parlamenti felszólalást svájci német nyelvjárásban halljunk. Napjaink svájci oktatáspolitikája éppen ez ellen a tendencia ellen küzd, különféle iskolai reformok bevezetésével. A gyakorlat mindaddig azt mutatta, hogy a készségtárgyak oktatása során az első néhány osztályban gyakori a nyelvjárás használata, a szünetekben a beszélgetések (akár a tanulók között, akár a pedagógusokkal) pedig kizárólag svájci németül folynak. 2005 februárjában Zürich kantonban az a döntés született, hogy az itteni iskolákban – tantárgytól és évfolyamtól függetlenül – a standard német lett az oktatás nyelve. A döntés fő motivációjaként éppen az szolgált, hogy a diákok minél hamarabb szokják meg, tanulják meg a standard német használatát, amelyre sokan már félig idegen nyelvként tekintenek (Neue Zürcher Zeitung, 2005. február 17., 49. o.).

7 Összegzés

Összegezve elmondhatjuk tehát, hogy még egy klasszikus, sokat idézett példa, Svájc esetét gyakorlatban vizsgálva is számos elméleti problémába ütközünk. Ez egyrészt azzal a ténnyel hozható összefüggésbe, hogy – mint ahogyan a nyelv maga sem – a nyelvi állapotok sem statikusak, hanem folyamatosan változnak, alakulnak, a nyelven kívüli világtól sem független módon. Másrészt pedig ebből az is következik, hogy a diglosszia-kutatás még korántsem tekinthető lezártnak, hiszen a konkrét nyelvi tapasztalatok számos új problémát vetnek fel, és ezáltal számos új elmélet megalkotását teszik lehetővé.

Irodalom

- Barbour, S. & Stevenson, P. (1990): *Variation in German. A critical approach to German sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clyne, M. (1995): *The German Language in a Changing Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dürmüller, U. (1996): *Mehrsprachigkeit im Wandel. Von der viersprachigen zur vielsprachigen Schweiz*. Zürich: Pro Helvetia.
- Ferguson, Ch. (1959): Diglossia. In: Bratt Paulston, Ch. & Tucker, G. R. (eds): *Sociolinguistics. The Essential Readings*. Malden (MA): Blackwell Publishing, 2003., 345-358.
- Fishman, J. (2000): Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and without bilingualism. In: Wei, L. (ed.): *The Bilingualism Reader*. London & New York: Routledge, 81-88.

- Hoffmann, Ch. (1991): *An Introduction to Bilingualism*. London & New York: Longman.
- Kolde, G. (1986): Einige aktuelle sprach- und sprachenpolitische Probleme der viersprachigen Schweiz. *Muttersprache* 96, Wiesbaden: Gesellschaft für deutsche Sprache, 58–67.
- Rash, F. (2003): Language and Communication in German-speaking Switzerland. In: Charnley, J. & Pender, M. (eds.): *Living with Languages. The Contemporary Swiss Model*. Bern: Peter Lang, 107–127.
- Ris, R. (1990): Diglossie und Bilingualismus in der deutschen Schweiz: Verirrung oder Chance? In: Vouga, J-P. & Hodel, E. (Hg.): *Die Schweiz im Spiegel ihrer Sprachen*. Aarau & Frankfurt am Main & Salzburg: Sauerländer, 40–69.
- Szabó, J. (2004): Svájc nyelvi helyzete, különös tekintettel a nyelvi kisebbségekre. *Magyar Nyelv* 100, 159–170, 291–297.
- Szabó, J. (2005): A nyelvjárás és az irodalmi nyelv helye és szerepe német Svájcban, különös tekintettel az iskolai oktatásra. *Magyar Nyelvőr* 129/1, 59–70.
- Trudgill, P. (2004): Glocalisation and the Ausbau sociolinguistics of modern Europe. In: Duszak, A. & Okulska, U. (eds.): *Speaking from the Margin. Global English from a European Perspective*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 7–13.
- Williams, G. (1992): *Sociolinguistics. A sociological critique*. London & New York: Routledge.